

IMAGO · ERASMI · ROTERODAMI · AB · ALBERTO · DVRERO · AD · VIVAM · EFFIGIEM · DELINIATA ·

ΤΗΝ · ΚΡΕΙΤΤΟ · ΤΑ · ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ · ΔΙΞΕΙ

· M D X X V I ·

AD

Keresztény humanizmus vagy előreformáció? A magyar erasmista bibliafordítók

Noha maga Rotterdami Erasmus életében egyetlen szót sem írt „vulgáris” nyelven,¹ mégis szorgalmazta az anyanyelvű bibliafordítások ügyét: „Én azon volnék, hogy minden asszony olvassa az evangéliumot, olvassa Szent Pál leveleit. Minden lehető nyelvre jó volna lefordítani őket, hogy ne csak a skótok, írek, hanem a törökök és a szerescenek is olvassák és felfogják [...] Jó volna, ha a paraszt az Írásból énekelne az ekéjét tartva, ha szövőszéke mellett a takács az Írásból dünnyögne valamit az orra alá” – írta a *Paraclesis*ben,² vagyis a (görög–latin) bibliakiadásához³ írt bevezetőjében. Bár a magyar irodalmi nyelv és gondolkodás ekkor tájt még középkorias állapotokat mutatott⁴ – Erasmus Európa-hírű alkotásai (pl. *A balgaság dicsérete*) nálunk csak szűk körben hatottak⁵ –, mégis az 1530-as évek második felében három magyar

író is eleget tett az erasmusi buzdításnak: Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János. A magyar nyelven alkotó erasmisták művei egy egységes, jól átgondolt koncepció szülöttei, a többi közt ez különbözteti meg őket a kolostori irodalomtól: humanista elvárások szerint kiművelt magyar irodalmi nyelvet kívántak létrehozni. Előbb grammatikai és retorikai szempontból alkalmassá kívánták tenni e „vulgáris” nyelvet a *Biblia* tolmácsolására, s csak azután szándékozták lefordítani magyarra a Szentírást.⁶ Mindhárom szerző osztotta Erasmusnak a *historia* és *fabula* kérdésében kifejtett álláspontját.⁷ Belátták, hogy a középkorban oly igen megvetett „hazug fabulák” s velük együtt a közmondások, a hasonlatok, példák és metaforák – melyekkel Sylvester János szavai szerint „tele az Szentírás”⁸ – a magyar irodalmi nyelvnek is fontos elemei.

erazmista gesztus volt, hiszen Pál apostol levelei, az apostol tanításai alapvetően meghatározták Erasmus evangélium-centrikus teológiáját.²⁰ Ezt a teológiát – mely „az új törvénynek magyarázója volna, mint az ótörvénynek az régi szent próféták”²¹ – közvetíti Komjáti Benedek az arra érzékeny úrnő udvara számára. A *Római levél* bevezetőjét, mely Erasmus vallásfilozófiai nézeteinek foglalata, különös figyelemben részesíti a magyar fordító. Protestáns nézeteknek nincsen nyoma sem Komjatinál, sem Perényiné udvarában, ahol „jó életű egyházi népek, szerzetesek”²² éltek. Az első magyar nyomtatott könyv tudóskodó filológiai munka, amely Erasmus nyomán még Origenész²³ és Szent Jeromos értelmezéseit is hasznosítja. Egyszermind kompiláció: felhasználja a Nyalábváron talált kéziratot forrást is, amely erősen hasonlíthatott a *Döbrentei-kódex* alapjául szolgáló Szent Pál-fordításra.²⁴ Nem tekinthető egységes, kiforrott alkotásnak, nyelvezetében több dialektus keveredik. A mű eleje folyamatos szövegezésű, a fordítás nagyobb részét azonban zárójelbe (*parenthesisekbe*) tett kiegészítések szakítják meg. Komjáti a mű előszavában – mely humanista toposzokból építkező klasszikus ajánlólevél – hosszan indokolja ezt az eljárást, mely egyesíteni szándékozik a szövegfordítást és a bibliakommentárt. Valójában a középkori másolók gyakorlatát követi (*copia verborum*), akiknek szokásuk volt a sorok fölé vagy alá odajegyezni az egyes szavak szinonimáit. Erasmus még dicsőítette a szóbőséget, Luther ugyanezt már haszontalannak ítélte (*inutilis verborum copia*).²⁵

Az erazmista bibliafordítói program teljes körű kibontakoztatása a királyi kancellária értelmiségi köreiből tartozó Pesti Gábor (Pesti Mizsér Gábor, 1510 k. – 1546 után) érdeme.²⁶ Jómódú, befolyásos pesti patríciuscsaládban született. Humanistaként Gabriel Pannonius Pestinusnak, máskülönben Pethÿ Gábrielnek nevezte magát, de azt is számon tartotta, hogy a somogyi Mizsér nemzetségből való kisnemes. Apja valószínűleg korán meghalt, özvegy édesanyja gondoskodott neveltetéséről, egyházi karrier reményében.²⁷ Alighanem rokona volt Peregi Albert pécsi prépost, királyi tanácsos, II. Lajos és I. Ferdinánd király hűséges híve. Peregi modern gondolkodású, széles látókörű pap volt, Rotterdami Erasmus könyveinek lelkes gyűjtője, olvasója és a kibontakozó magyar nyelvű szépirodalom támogatója: kapcsolatban állt Sylvester Jánossal és Dévai Mátyással is. Pesti Gábor Peregi Albert szervitoraként alighanem az ő pozsonyi környezetében sajátította

el a korszerű humanista műveltséget, ott ismerkedett meg Erasmus tanaival és munkáival is.²⁸ 1527-ben, „adolescens”-ként, tehát még tizenéves korában Bécsbe ment, és magával vitte Janus Pannonius epigrammáinak kéziratát. Ezzel a kötettel a kezében kereste fel az egyetem jó nevű erazmista tanárát, Johannes Alexander Brassicanust, és odaajándékozta neki az „értékes gyöngyszemet”, miként ezt Brassicanus elbeszéli 1527-ben megjelent Lukianosz-kiadásának jegyzeteiben. A bécsi professzor ezután magántanítványként foglalkozhatott a magyar fiatalemberrel, aki az egyetemre ekkor még nem iratkozott be.²⁹ Az ezt követő szűk évtizedéről nem sokat tudunk. Az sem ismeretes, hogy meddig maradt Bécsben, mindenestre tény, hogy csakhamar Erdélyben, a Szapolyai János király pártján álló országrészben kapott egyházi javadalmakat anélkül, hogy pappá szentelték volna: gyulafehérvári kanonok és ugcocsi főesperes volt. Báthory István erdélyi vajda titkáraként működött 1534–35-ben.³⁰ Pesti Gábor – a bécsi erazmisták közt szerzett tudással feltöltekezve – ezekben az Erdélyben töltött években alkotta meg, illetve fejezte be könyveinek jelentős részét. Eközben folyamatosan konzultált tudóstársaival: „Amit saját erőből nem voltam képes véghezvinni, azt az e dologban jártas emberek segítségével elvégeztem.”³¹ 1536-ban ismét Bécsbe érkezett, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy támogatást szerezzen munkáinak kiadásához, és kinyomtassa azokat. Összel beiratkozott az egyetemre, és – nyilvánvalóan Peregi Albert segítségével – még ugyanabban az évben Syngrenius nyomdájában ki is adta két legfontosabb kötetét, a magyar nyelvű tetraevangéliumot³² és az ezópusi fabulákat.³³ Noha könyveinek nyelvét nem értették, munkáit nagy örömmel fogadták, és latin üdvözlő versekkel látták el a bécsi erazmisták, elsőként tanára, Brassicanus, valamint az ifjabb humanisták, Udalricus Fabri és Wolfgangus Lazius, a későbbi híres történetíró és térképész, valamennyien Johannes Fabri³⁴ bécsi püspök erazmista, ám Luther-ellenes, egyértelműen katolikus körének tagjai. Két évre rá látott napvilágot Pesti magyar értelmezésekkel ellátott hatnyelvű szójegyzéke szintén Syngreniusnál (*Nomenclatura sex linguarum*).³⁵ Valódi bestseller volt ez a könyv: már az első, 1538-as kiadásból ezer példány kelt el, később még többször megjelent. Sikerein fölbuzdulva, barátáiban és mentoraiban bizakodva Pesti állást keresett magának a császárvárosban, esetleg az egyetemen. Peregi közvetítésével a nagyhatalmú győri püspökhöz, Újlaki Ferenchez (1485–1555)³⁶ fordult

támogatásért, szójegyzékét is az egyháznagynak ajánlotta. Igyekezete azonban nem járt sikerrel. Megerősödött benne az elhatározás, hogy anyja és családja szándéka ellenére nem szentelteti magát pappá, tekintet nélkül a csalódásra, amit ezzel nekik okoz.³⁷ Rövidesen hazatért Pestre, majd Buda 1541-es török megszállása után követte Izabella királynét Erdélybe. Erdélyi levéltári adatok igazolják, hogy 1546-ig a kancellárián dolgozott, az özvegy királyné titkáráként.³⁸

Nem túlzás Pesti Gábort tekinteni az első, belső függetlenségre törekvő, öntudatos magyar nyelvű írónak. Szuverén irodalmi program szerint alkotott, elgondolásai nem illeszkedtek be a kultúra fennálló (egyházi, jogi) intézményes kereteibe. Egy elvont, magyar nyelven ekkor még egyáltalán nem működő *respublica litteraria* részesének tekintette magát. Sajátos kulturális patriotizmusában a „nemes magyar nemzet” tradíciója keveredik a humanisták *patria*-fogalmával.³⁹ Műveit nem kisebb-nagyobb vallási közösségeknek, hanem a hazának dedikálja, „melynek mindnyájan adósai vagyunk”. A nemzeti öntudat hangsúlyozása tökéletesen egybecsengett az egyetemes kereszténység azon feladataival, amelyeket Erasmus fogalmazott meg. Az evangéliumfordítás előszavában Pesti Gábor a rotterdami mester sürgetését idézte: bárcsak minden nép nyelvére le volnának fordítva a szent szövegek.⁴⁰ Egyúttal az Apocalypsis angyalára is hivatkozott, aki „minden nemzetnek, népnek, törzsnek és nyelvnek” hirdette az evangéliumot.⁴¹

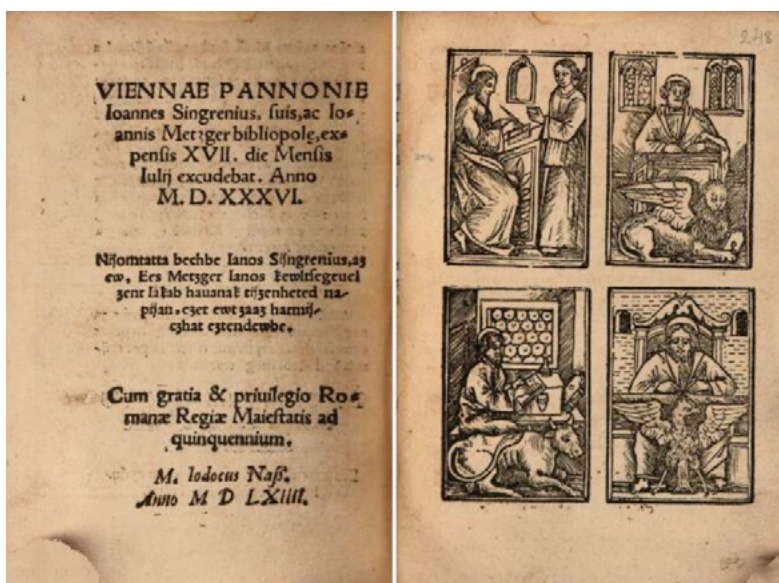
Pesti legfőbb teendőjének a *Biblia* magyar nyelvű tolmácsolását tekintette. Összes többi alkotása is ezt a munkát készítette elő. Az egyik, könyvét üdvözlő vers szavaival szólva ő „tanította most elsőnek a világon

/ Hunnföld szavaival Krisztust hallgatni”.⁴² Pesti az egyik legjobb szövegű és legszebb magyarságú bibliafordítást alkotta meg. Erasmus görög–latin *Újtestamentumát* és a hozzá fűzött jegyzeteket vette ő is alapul, de felhasználta a *Vulgatát*, valamint a középkori magyar bibliafordításokat is. Fogalmazásának tisztaságán és tömörségén érződik a humanista iskolázottság. Éppen ez tette lehetővé, hogy elkerülje a merev latinizmusokat, pl. a szenvedő szerkezeteket. A *Biblia* szavának helyes értelme nagyon fontos volt számára, stílusa mégis mentes maradt attól a tudálékosságtól, ami más bibliafordítókra, köztük a szintén erasmista Sylvester Jánosra oly igen jellemző.

Itt kapcsolódik a magyar Ezópus is az erasmista bibliafordítási programba,⁴³ hisz Pesti Gábor a fabulákat ebből a bibliai-retorikai szempontból tartja fontosnak. Erasmus retorikai értekezéseiben ajánlja az ezópusi mesék felhasználását, úgy is, mint parabolákat, tehát retorikai alakzatokat, s úgy is mint hasznos erkölcsi példák tárházát. Az Ezópus-fordítás tehát a bibliainterpretáció előgyakorlatának tekinthető. Irodalom- és nyelvelméleti vizsgálódásokat is folytatott Pesti. Erasmus – Quintilianus nyomán⁴⁴ – az ékesszólás legfontosabb elemeinek a hasonlatokat, példákat, ahogy ő mindezeket együttvéve nevezte: metaforákat tekintette. Éppen azzal volt bizonyítható a Szentírás és az antik szövegek hasonló jellege, hogy az utóbbiak éppúgy tartalmaznak parabolákat – Pesti Gábor kifejezésével élve „hasonlatos beszédek” –, mint az előbbi. *Új testamentumának* utószavaként közölt egy kis nyelvteni értekezést: *Az igékről való magyarázat, kit deákul mondanak 'donec', magyarul 'míg', avagy 'míglen'*.⁴⁵ Ebben az írásban – annak bizonyítására, hogy Szűz Máriának Jézus születése után sem volt nemi kapcsolata Szent Józseffel – a 'míg' szó kettős jelentését hozza fel, mondván: „Mert efféle szólásnak módja közönséges a zsidó nyelven”.

Pesti Gábor nemzeti és kulturális törekvései végső soron kegyes célt, az egyetemes evangelizációt szolgálták. Erasmust és Szent Jeromost idézve kijelentette: „Nem sokat számít [...], mily ösvényen szaladsz, csak Krisztushoz siess”.⁴⁶ A magyar irodalmi nyelv felvilágosodás kori újraalkotói, köztük Kazinczy Ferenc,⁴⁷ elődjüket tisztelték Pesti Gáborban.

A legnagyobb tehetségű magyar erasmista bibliafordító Sylvester János (1504 k. – 1552 előtt) volt.⁴⁸ 1541-ben Sárvár-Újszigeten kiadott teljes magyar Újszövetsége⁴⁹ egészében Erasmus fordítását és kommentárjait követi. A Nádasy Tamás, későbbi

Pesti Gábor: Új Testamentum magyar nyelven, Singrenius, Metzger, Bécs, 1536.

országbíró és nádor költségén létesített sárvár-újszigeti nyomda második ma ismert terméke ez.⁵⁰ Sylvester János *Új Testamentuma* új szakaszt nyit a magyar nyelvű bibliafordítások történetében. Sylvester bibliafordítását sokkal nagyobb nyelvi-retorikai és bibliakritikai előkészítettség jellemezte, mint az erasmista elődeiről elmondható. Két évvel korábban kiadott *Grammatica Hungarolatínája*⁵¹ tulajdonképpen e magyar nyelvű bibliafordítás nyelvészeti megalapozása volt. Sylvester pontosan látta a célt. „Tudjuk, hogy nagy tervének csak előszobája volt a magyar nyelvtan megteremtése. Munkájának nehezebb része ekkor következett. Sajtó alá rendezte az Újszövetség akkor már közel egy évtizede készülő magyar fordítását” – írja Dán Róbert a hebraista Sylvesterről szóló tanulmányában.⁵² A magyar humanista nemzeties célkitűzései tökéletesen egybecsengtek az egyetemes kereszténység azon feladataival, amelyeket Erasmus fogalmazott meg a népnelvű bibliafordításokkal kapcsolatban. Ez a cél, a magyar nyelvű evangélium magyarázza meg igazán, miről beszélt Sylvester akkor, amikor nyelvtanában elásott kincsnek nevezte a magyar nyelvet. Ez a kincs maga volt az 1541-ben kinyomtatott könyv, az *Új Testamentum magyar nyelven*. Sylvester maga nevezi „rejték kincs”-nek a magyar Újtestamentumot a könyvet bevezető versében.⁵³

A szerző szándéka az volt, hogy a *Biblia* eredeti görög textusát minden árnyalatában hűen tükröző magyar szöveget állítson elő. Ehhez elsősorban nyelvészeti előtanulmányokra volt szüksége, azt bizonyítandó, hogy a magyar nyelvnek is van grammatikája, nemcsak az úgynevezett „szent nyelveknek”, a latinak, a görögnek és a hébernek. További fontos lépés volt a kor humanista fordításelméletének tanulmányozása. A *Biblia* jelentésárnyalatainak érzékeltetésére a szinonimák precíz, tervszerű alkalmazását tűzte ki célul. Elhatározta, hogy az eredeti szöveg szavainak jelentésárnyalatait mindig a megfelelő magyar szinonimákkal vagy körülírásokkal közvetíti. E nyelvészeti indíttatású pedantéria mögött teológiai eszmék húzódnak meg: a Szentírás minden szava kinyilatkoztatás – ennek esetleges téves értelmezésén a befogadó közösség üdövsége múlhat.

Jól példázza ezt a Miatyánk szövegének az eredeti görög szavakhoz kínos pontossággal tapadó magyarítása: „És engedd meg műnekünk az mű adósságinkat, miképpen mű es megengedjük azoknak, az kik műnekünk adóssok”. Hasonló törekvésekre utalnak a tízparancsolat szövegéből vett idézetek is. A hagyományos magyar

— Sylvester János: Új Testamentum magyar nyelven, Sárvár, 1541.

textust – „Ne paráználkodjál” – Sylvester így ülteti át: „Házasságtörísnek vétkében ne leledzél”, jól tudva, hogy ez az eredeti szövegnek megfelelő, helyes értelmezés.⁵⁴ A magyar Miatyánk és tízparancsolat lényegében már a középkorban elnyerte a ma is elterjedt formáját, és ehhez a fordítások (pl. a *Müncheni-kódex* és a *Jordánszky-kódex* bibliafordításai) többnyire ragaszkodtak.⁵⁵ Sylvester János a magasabb bibliai grammatika alapelveit követve tért el a hagyománytól és – tegyük hozzá – a könynyed és gördülékeny magyar stílustól is.

Sylvester János bibliafordításának szellemi alapjai sok tekintetben összefüggnek a reformációval – a könyv mégsem tekinthető protestánsnak. Bár 1574-ben újra kiadták, ez a Bécsben megjelent, s a császári főhercegeknek szóló ajánlással ellátott kiadvány sem volt protestáns szellemű.⁵⁶ A protestáns reformáció nem állította hadrendbe sem ezt, sem a többi erasmista fordítást.

A Sylvester-féle magyar *Új Testamentum* az evangélium aktuális üzenetét közvetítette: „Sok rísz szerint és sok módon

szóla rígentenn az Isten az mű eleinknek az prófétáknak általa, ez utolsó időkben szóla műnekünk Fiának általa, kit mindeneken örökkössé tűn”⁵⁷ – írta Sylvester a *Zsidókhoz írt levelet* (Zsid 1,1-2) magyarra fordítva. Jól tudta, hogy a görög eredetiben a próféták idejével szembeállított „ez utolsó időkben” szól Isten immár Fia által. Ez az enyhén eszkatológikus szemlélet azonban aligha protestáns jellegű, sokkal inkább Erasmus bibliakommentárjának gondolatvilágából táplálkozik. Mind Pesti Gábor, mind Sylvester János bibliafordításának élén ez az idézet áll. Mindhárom fordító az Újtestamentum aktuális, a nyelvi korlátokat ledöntő, közvetlenül az olvasóhoz szóló erasmusi üzenetét tolmácsolja. Olyan könyvet kívánnak alkotni, „melyben maga a megváltó Krisztus szólal meg magyarul”.⁵⁸

Erasmus példája nyomán a magyar bibliafordítók független keresztény értelmiségi életmódot kívántak kialakítani maguk számára, noha ez környezetük szüntelen ellenállásába ütközött. Pesti Gábor például teológiai képzettsége és családjának akarata ellenére elutasította a papi hivatást, és a bizonytalan sorsú, ám szabadabb világi értelmiséghez csatlakozott. „Szomorú életet élek – írja egyik levelében –, ami már régen elkeseredetté tett volna, ha az én Krisztusom méznél édesebb szent igéje nem vigasztalna”.⁵⁹ Nem nehéz felismerni ezekben a szavakban Erasmusnak a belső függetlenséget, a tudományos munka becsületét és a személyesen átélt keresztény vallásosságot hirdető filozófiáját.

Erasmus szellemiségéhez való hűségük jele volt az is, hogy a bibliafordítók egyike sem csatlakozott a mindinkább terjedő reformációhoz. Szilády Áron már 1895-ben pontosan látta ezt, Erasmus „mérsékelt katolicizmusához” húzó

értelmiségi csoportként jellemezve őket.⁶⁰ Ezt az a körülmény teszi különösen figyelemreméltóvá, hogy az első magyar reformátorok egyazon szellemi környezetből kerültek ki, mint az erasmisták. Többnyire a reformátorok is Krakkó és Wittenberg egyetemén tanultak, s többüket ott találjuk Nádasdy Tamás sárvári udvarában.

Abádi Benedek könyvnyomtató – Sylvester János *Újtestamentumának* kiadója – például a krakkói Vietor-nyomdában tanulta a mesterségét.⁶¹ Erazmista és protestáns könyvek kiadásában egyaránt közreműködött, bár egyértelműen a reformáció ügyét támogatta, idővel maga is a protestáns lelkészi hivatást választotta.

Sárvárott dolgozott úttörő nyelvészeti (ortográfiai) munkáján Dévai Máttyás is, akit – noha Erasmus tisztelője volt – kortársai csak „magyar Lutherként” emlegettek.⁶² Dévai és Sylvester vitába is keveredett egymással a magyar helyesírás alapelveit érintő kérdésekben. Sylvester János elutasította Dévai roppant egyszerű, hangzásokövető helyesírási rendszerét. Sylvester a szószármaztatási elv híve volt, és visszariadt attól, hogy Dévai módján engedményt tegyen a köznépi ejtésben meglévő gyakorlatnak.⁶³ Sylvester János és Dévai Máttyás grammatikai vitájában, nyelvszemléletük különbözőségében a humanista tudományosság és a reformáció programjai közötti eltérés is megmutatkozik. Sylvester, noha maga is Melanchthon tanítványa volt, nem lett protestáns. Dévai nyelvfejlesztő törekvéseit viszont már a hitújítás ígehirdetési szempontjai határozták meg. A Luther és Erasmus között feszülő ellentétek tehát a 16. század első felében még csak lassan és tompított formában jelentkeztek magyar követők között.

- 1 Ari H. Wesseling: Latin and the Vernaculars. The Case of Erasmus. In: Bilingual Europe. Latin and Vernacular Cultures. Examples of Bilingualism and Multilingualism c. 1300–1800. Brill's studies in intellectual history 239. Ed. Jan Bloemendal. Leiden, 2015, 30–49.
- 2 Az idézet lelőhelye a Leideni Gyűjteményben (*Desiderii Erasmi Roterodami: Opera Omnia*. Ed. Jean Leclerc. Leiden, 1703–1706.): LB V, 142 E–F, 140 B–C. vö. *Markis Simon*: Rotterdami Erasmus. Ford. Farkas János. Budapest, 1976. 221.
- 3 *Desiderius Erasmus*: Novum instrumentum omne. Frobenius, Basel, 1516. Erasmus bibliafordítása gyorsan ismertté vált Magyarországon: egyik példányra már két évvel a könyv megjelenése után, 1518-ban Sopronba került. Mátyás király öröksége, I. kat. sz. III–2.
- 4 Lázs S.: Apácaműveltség Magyarországon.
- 5 *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. Budapest, 1941.; *Rabán Gerézdi*: Érasme et la Hongrie. In: Littérature hongroise, littérature européenne, études de littérature compare. Éd. István Sőtér – Ottó Süpek. Budapest, 1964. 129–154.; *Tibor Kardos*: L'esprit d'Érasme en Hongrie. In: Colloquia Erasmiana Turonensia. Douzième Stage International D'Études Humanistes. Tours, 1968. De Pétrarque à Descartes 24. Éd. par Jean-Claude Margolin. Paris, 1972. Vol. 1. 187–216; *Ritókóné Szalay Á.*: Erasmus és a 16. századi magyarországi értelmiség, 161–174.; *Bartók István*: Erasmus hatása. In: MAMÚL II. 348–352.
- 6 Ács Pál: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő. In: *Uő*: Az idő ósága. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest, 2001. 13–31.
- 7 *Peter G. Bietenholz*: Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age. (Brill's Studies in Intellectual History 59) Leiden, 1994. 147–149.
- 8 Sylvester János tanulmánya (Az olyan igékről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vétetnek) Új Testamentum-fordításának függelékében olvasható. *Sylvester János*: Új Testamentum. Sárvár-Újsziget. 1541. Faksimile kiadás és kísérő tanulmány: Varjas Béla. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1) Budapest, 1960. Zz 4a.
- 9 Erre a művelődéstörténeti fordulópontra vonatkozóan ma is fontos tanulmány: *Takáts Sándor*: Batthyány Ferencné Bánffy Kata. In: *Uő*: Régi magyar asszonyok. Budapest, 1914. 30–58.
- 10 Ács Pál: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő. In: *Uő*: Az idő ósága. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest, 2001. 18.
- 11 *Bartók István*: „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Budapest, 2007.; *Peter Burke*: Languages and Communities in Early Modern Europe. Cambridge, 2004.; *Howard Louthan* – *Pál Ács*: Bibles and Books. Bohemia and Hungary. In: A Companion to the Reformation in Central Europe. Ed. Howard Louthan – Graeme Murdock. (Brill's Companions to the Christian Tradition 61) Leiden, 2015. 390–411.
- 12 Ács Pál: Komjáti Benedek. In: MAMÚL VI. 30–32; *Uő*: A mester és tanítványa. Erasmus és Komjáthy Benedek. In: *Uő*: Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig. Budapest, 2014. 70–82.
- 13 *Komjáti Benedek*: Epistolae Pauli lingva hungarica donatae. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Krakkó, 1533. Faksimile kiadás, kísérő tanulmány: Szilády Áron. Budapest, 1883. Újabb faksimile kiadás és átirat összeveg, szerk. Mezey András, Pelczéder Katalin és Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót ford. Lázár István Dávid. Budapest, 2013. Ismerteti: *Monok István*. Magyar Könyvszemle 130 (2014) 407–408.
- 14 *Anna Mańkowska*: Hieronim Wietor. In: Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Vol. 1. Małopolska. Ed. *Alodia Kaweka-Gryczowa*. Warsaw, 1983. 325–352.
- 15 *Gerézdi Rabán*: Az erasmista Komjáti Benedek. In: *Uő*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Budapest, 1968. 331–346. Vö. *Kerecsényi Dezső*: Válogatott írásai. Szerk. Pálmái Kálmán. Budapest, 1979. passim.
- 16 Ács Pál: Frangepán Ferenc. In: MAMÚL, III. 216.
- 17 *Komjáti Benedek*: Epistolae Pauli lingva hungarica donatae. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Krakkó, 1533. 8.
- 18 *Desiderius Erasmus*: Annotationes in Novum Testamentum. Basel, 1519. *Erika Rummel*: Erasmus' Annotations on the New Testament. From Philologist to Theologian. Toronto, 1986. passim; *Greta Grace Kroeker*: Erasmus in the Footsteps of Paul. A Pauline Theologian. Toronto, 2011. 30.
- 19 *Desiderius Erasmus*: Paraphrases... in omnes Epistolas Pauli. Basel, 1521.
- 20 *Albert Rabil, Jr.*: Erasmus and the New Testament. The mind of a Christian humanist. Lanham, 1993. 128–139.; *Jean-Claude Margolin*: The Epistle to the Romans (Chapter 11) According to the Versions and/or Commentaries of Valla, Colet, Lefevre, and Erasmus. In: The Bible in the Sixteenth Century. Ed. David C. Steinmetz. Durham, North Carolina, 1990. 136–166; *Greta Grace Kroeker*: Erasmus in the Footsteps of Paul. A Pauline Theologian. Toronto, 2011. 29–40.
- 21 *Komjáti Benedek*: Epistolae Pauli lingva hungarica donatae. Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Krakkó, 1533. Aiiijv.
- 22 Uo. Aiiijv.
- 23 *André Godin*: Érasme, lecteur d'Origen. Travaux d'Humanisme et Renaissance 190. Genève, 1982.
- 24 Döbrentei-kódex. Kiad. *Abaffy Csilla*, *T. Szabó, Csilla*. (Régi magyar kódexek 19) Budapest, 1995.
- 25 Erasmus and Luther. The Battle Over Free Will. Ed. *Clarence H. Müller* – *Peter Macardle*. Indianapolis, 2012. 83.
- 26 *Waldapfel József*: Pesti Gáborról. Irodalomtörténet 24 (1935) 10–20., 58–65.; *Horváth János*: A reformáció jegyében. Budapest, 1957. 106–114; *Turóczi-Trostler József*: A magyar nyelv felfedezése. In: *Uő*: Magyar irodalom – világirodalom. Budapest, 1961. I. 43–45.; *Nemeskürty István*: A magyar széppróza születése. Budapest, 1963. 21–32.; *Uő*: A magyar népnék, ki ezt olvassa. Budapest, 1975. 21–27.; Ács Pál: Pesti Gábor. In: MAMÚL IX. 145–149.
- 27 *Illésy János*: Adatok Pesti Gábor életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 3 (1893) 330–337; *Kubinyi András*: Pesti Gábor családi összeköttetései. Irodalomtörténeti Közlemények 72 (1968) 81–86.
- 28 *Varga Szabolcs*: Egy ismeretlen humanista. Peregi Albert pécsi prépost. Századok 53 (2011) 351–376.; *Monok István* – *Zvara Edina*: Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest, 2015. 199–218.
- 29 *Waldapfel József*: Pesti Gáborról. Irodalomtörténet 24 (1935). Brassicanusról lásd: Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and the Reformation. Ed. *Peter G. Bietenholz*. Toronto, 1985. 1. 191–192; *Viskolcz Noémi*: Corvinák Bécsben a 16–18. században. Görög szerzők latin fordításai. Magyar Könyvszemle 124 (2008) 272–292.
- 30 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a 16. század elején. In: *Uő*: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 46., 316.
- 31 *Zvara Edina*: „Az keresztény olvasóknak.” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Ford. Lázár István Dávid. Budapest, 2003. 44.
- 32 *Pesti Gábor* (ford.): Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata... Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536. Faksimile kiadás, szerk. Szilády Áron. Budapest, 1895. Újabb faksimile kiadás: *Pesti G.*: Novum Testamentum...; Mátyás király öröksége, I. kat. sz. III–7. (*Stemler Ágnes*).
- 33 *Pesti Gábor* (ford.): Aesopi phrygis fabulae. Bécs, 1536. Kiad., kísérő tanulmány, jegyzetek Ács Pál. Budapest, 1980.
- 34 *Johannes Fabriról* (aki a magyar reformáció történetében a Bécsben bebörtönzött Dévai Mátyás kihallgatójaként vált hírhedtté) lásd: Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and the Reformation. Ed. *Peter G. Bietenholz*. Toronto, 1985. II. 5–8.
- 35 *Pesti Gábor*: Nomenclatura sex linguarum. Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae. Bécs, 1538. Faksimile kiadás. Kiad. Molnár József. (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium 2) Budapest, 1975.
- 36 *Mikó Árpád-Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). Művészettörténeti Értesítő 51 (2002) 118–121.
- 37 *Pesti Gábor* (ford.): Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum

- volumina lingua Hungarica donata... Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536. Faksimile kiadás, szerk. Szilády Áron. Budapest, 1895. 6.
- 38 *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a 16. század elején. In: *Uő*: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 316.
- 39 *Kiss, Farkas Gábor*: Humanist Ethics and Urban Patriotism in Upper Hungary in the Early Sixteenth Century (Valentin Eck's De Reipublicae Administratione). In: „Whose Love of Which Country?” Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Ed. Balázs Trencsényi – Márton Zászkaliczky. (European History and Culture 3) Leiden, 2010. 131–148.
- 40 *Zvara Edina*: „Az keresztyén olvasóknak.” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Ford. Lázár István Dávid. Budapest, 2003. 43.
- 41 Uo. 43.
- 42 Wolfgangus Lazius epigrammájának magyar fordítását lásd: *Pesti G.*: Novum Testamentum... 33.
- 43 *Ács Pál*: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erazmista és a Balassi-követő. In: *Uő*: Az idő ósága. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest, 2001. 16–17.
- 44 *Institutio oratoria*, V, 11, 23.
- 45 *Zvara Edina*: „Az keresztyén olvasóknak.” Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Ford. Lázár István Dávid. Budapest, 2003. 45.
- 46 *Pesti Gábor* (ford.): Aesopi phrygis fabulae. Bécs, 1536. Kiad., kíséző tanulmány, jegyzetek Ács Pál. Budapest, 1980. 9.
- 47 Kazinczy Ferencnek a magyar erazmista hagyományhoz való viszonyáról lásd: *Bartók István*: „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Budapest, 2007. passim.
- 48 *Balázs János*: Sylvester János és kora. Budapest, 1958.; *Bartók István*: „Nem egyéb, hanem magyar poézis.” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Budapest, 2007.
- 49 *Sylvester János* (ford.) Új Testamentum. Abádi Benedek, Sárvár-Újsziget. 1541. Faksimile kiadás, szerk., kíséző tanulmány Varjas Béla. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1) Budapest, 1960. Újabb faksimile kiadás, szerk., kíséző tanulmány Zvara Edina. Budapest, 2017. Vö. Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. *Mikó Árpád*. Katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2002. Kat. sz. 257. (*Ács Pál*)
- 50 RMK I, 15.; RMNy I, 49.
- 51 *Sylvester János*: Grammatica Hungarolatina (1539). Ed. István Bartók. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 15) Budapest, 2006.
- 52 *Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. (Humanizmus és reformáció 2) Budapest, 1973. 37–46.
- 53 *Ács Pál*: Nyelvek harca. Sylvester János irodalmi programja. In: *Uő*: Átszítált idő. Tinóditól Tandoriig. Budapest, 2014. 45–57.
- 54 *Jankovich Miklós* (1772–1846) gyűjteményei. Katalógus, Magyar Nemzeti Galéria. Budapest, 2002. Kat. sz. 257.
- 55 *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Budapest, 1984. passim.
- 56 *Bartók István*: „... a széthúzások pusztító viharában...” Adalékok Sylvester János Újszövetség-fordításának bécsi kiadásához. In: In via eruditio. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére. Szerk. Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száz Orsolya. Debrecen, 2016. 101–105.
- 57 *Sylvester János* (ford.) Új Testamentum. Sárvár-Újsziget, 1541. 99r.
- 58 Uo. [A2]v.
- 59 *Pesti Gábor* (ford.): Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata... Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536. Faksimile kiadás, szerk. Szilády Áron. Budapest, 1895. 6.
- 60 Uo. 10–13.
- 61 *Kovács Miklós*: Abádi Benedek. Nyomdász és prédikátor a reformáció hőskorában. Szeged, 2012.
- 62 *Csepregi Z.*: A reformáció nyelve, passim.
- 63 *Balázs János*: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. 174.